

ҚАРЖЫ ҚҰРАЛДАРЫ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ОБЪЕКТІЛЕРІ РЕТІНДЕ

Мадина Қойшыбайқызы Жусупбекова¹

Заң ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының доценті; Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: zhmk6464@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3858-0472>

Қалдарбек Жүнісбайұлы Қуандықов

Заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Кеден, қаржы және экологиялық құқық» кафедрасының доценті; Алматы қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: kuandykov_kzh@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1200-3247>

Эльмира Орынтайқызы Тойлыбекова

Заң ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы; Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: elmira-01-1981@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-9301-9626>

Аннотация. Мақала азаматтық құқықтық қатынастар объектілерінің бірі-қаржы құралдарына арналған. Қазіргі қоғамда бизнесті тиімді басқару үшін қаржы құралдары қажет, олар стратегиялық шешімдер қабылдауда, қаржылық процестерді оңтайландыруда және экономиканың тұрақтылығы мен өсуін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, қаржы құралдары кірістер мен шығыстарды болжауға және бақылауға, тәуекелдерді басқаруға, инвестицияларды тартуға және қаржылық операцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты, мақалада авторлар шаруашылық жүргізуші субъектілердің инвестициялық белсенділігін, олардың бәсекеге қабілеттілігін, жалпы ұлттық экономиканы арттыратын қаржы құралдарын практикаға енгізу қажеттілігін көрсетеді. Мақалада авторлар қаржы құралдарының анықтамаларын, шетелдік және отандық ғалымдардың мәліметтерін, нормативтік құқықтық актілер мен халықаралық құжаттарда көрсетілген анықтамаларды ұсынады.

Мақала авторлары қаржы құралдарының негізгі белгілерін көрсетеді: болашақ ақша ағындарын құру қабілеті, ұйымдасқан және ұйымдастырылмаған нарықтарда сауда жасау қабілеті, ақшалай құндылықты сақтау қабілеті, келісімшарт түрінде заңды нысаны бар. Сонымен қатар, мақалада авторлар тәуекелді азайту, қысқа мерзімді пайда алу, қаржыландыру көздерін жұмылдыру және қаржылық операцияларды жеңілдету болып табылатын қаржы құралдарының артықшылықтарын анықтайды.

Авторлар тақырып бойынша бірішама қорытындылар жасап, қаржы құралдарының екі түрі бар: бастапқы және туынды - деп пікір білдіреді. Бастапқы қаржы құралдары - бұл белгілі бір қаржылық активті сатып алуды-сатуды немесе жеткізуді-алуды көздейтін, нәтижесінде өзара қаржылық талаптар туындайтын қаржы құралдары. Туынды қаржы құралы - бұл болашақта оның тараптары арасындағы болашақ баға бойынша ақшалай есеп айырысу жүзеге асырылатын шарт.

Түйінді сөздер: азаматтық құқық объектілері, қаржы құралдары, форвард, своп, облигациялар, фьючерстер, опциялар, бағалы қағаздар.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ФИНАНСОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ КАК ОБЪЕКТЫ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Жусупбекова Мадина Койшибаевна

Кандидат юридических наук, доцент кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт Ата; г. Кызылорда, Республика Казахстан; e-mail: zhmk6464@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3858-0472>

Куандыков Қалдарбек Жүнісбаевич

Кандидат юридических наук, доцент кафедры «Таможенное, финансовое и экологическое право» КазНУ имени аль-Фараби; г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: kuandykov_kzh@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1200-3247>

Тойлыбекова Эльмира Орынтаевна

Кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт Ата; г. Кызылорда, Республика Казахстан; e-mail: elmira-01-1981@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-9301-9626>

Аннотация. Статья посвящена одним из объектов гражданских правоотношений – финансовым инструментам. В современном обществе финансовые инструменты нужны для выгодного управления бизнесом, они играют важную роль в принятии стратегических решений, оптимизации финансовых процессов и обеспечении стабильности и роста экономики. Помимо этого, финансовые инструменты позволяют прогнозировать и контролировать доходы и расходы, управлять рисками, привлекать инвестиции и осуществлять финансовые операции. В этой связи авторы в статье указывают на необходимость введения в практику финансовых инструментов, которые повышают инвестиционную активность хозяйствующих субъектов, их конкурентоспособность, в общем национальную экономику. В статье авторами приводятся определения финансовых инструментов, данные зарубежными и отечественными учеными, определения указанные в нормативно-правовых актах и международных документах.

Авторы статьи выделяют основные признаки финансовых инструментов: способность создавать будущие денежные потоки, способность торговать на организованных и неорганизованных рынках, способность сохранять денежную ценность, имеющую юридическую форму в форме договора. Кроме того, в статье авторы определяют преимущества финансовых инструментов, которые заключаются в снижении риска, получении краткосрочной прибыли, мобилизации источников финансирования и упрощении финансовых операций.

Авторы приходят к выводу о том, что существует два типа финансовых инструментов: первичный и производный. Первичные финансовые инструменты – это финансовые инструменты, которые предполагают покупку-продажу или доставку – приобретение определенного финансового актива, что приводит к взаимным финансовым требованиям. Производный финансовый инструмент – это договор, по которому в будущем между его сторонами будет осуществлен денежный расчет по будущей цене.

Ключевые слова: объекты гражданского права, финансовые инструменты, форвард, своп, облигации, фьючерс, опции, ценные бумаги.

FINANCIAL INSTRUMENTS AS OBJECTS OF CIVIL LAW RELATIONS

Zhussupbekova Madina Koishybaevna

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Jurisprudence at Korkyt Ata Kyzylorda University; Kyzylorda c., Republic of Kazakhstan; e-mail: zhmk6464@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3858-0472>

Kuandykov Kaldarbek Zhunisbaevich

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Customs, Financial and Environmental Law at Al-Farabi Kazakh National University; Almaty c., Republic of Kazakhstan; e-mail: kuandykov_kzh@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1200-3247>

Toylybekova Elmira Oryntayeva

Candidate of of Legal Sciences, Senior Lecturer of the Department of Law at Korkyt Ata Kyzylorda University; Kyzylorda c., Republic of Kazakhstan; e-mail: elmira-01-1981@mail.ru; ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-9301-9626>

Abstract. *The article is devoted to one of the objects of civil relations – financial instruments. In modern society, financial instruments are needed for profitable business management, they play an important role in making strategic decisions, optimizing financial processes and ensuring stability and economic growth. In addition, financial instruments allow you to predict and control income and expenses, manage risks, attract investments and carry out financial transactions. In this regard, the authors in the article point to the need to introduce into practice financial instruments that increase the investment activity of business entities, their competitiveness, and in general the national economy. In the article, the authors provide definitions of financial instruments given by foreign and domestic scientists, definitions specified in normative legal acts and international documents.*

The authors of the article point to such basic features of financial instruments as: the ability to generate future cash flows, the ability to trade in organized and unorganized markets, the ability to contain monetary value, and have a legal form in the form of a contract. At the same time, in the article, the authors identify the advantages of financial instruments, which consist in reducing risk, obtaining short-term profits, mobilizing sources of financing and facilitating financial transactions.

The authors draw some conclusions on the topic and claim that there are two types of financial instruments: primary and derivative. Primary financial instruments are financial instruments that involve the purchase-sale or delivery-acquisition of a certain financial asset, which leads to mutual financial requirements. A derivative financial instrument is an agreement under which a monetary settlement will be made between its parties at a future price in the future.

Keywords: *objects of civil law, financial instruments, forward, swap, bonds, futures, options, securities.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_1_104

Кіріспе

Объектілер азаматтық құқықтық қатынастардың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Ғылыми заң әдебиеттерінде азаматтық құқықтық қатынастардың объектілері деп азаматтық құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтары мен міндеттері неге бағытталғандығы түсініледі. Азаматтық құқықтық қатынастардың объектілеріне материалдық және рухани игіліктер жатады, оларға қатысты азаматтық құқық субъектілері бір-бірімен құқықтық қатынасқа, яғни құқықтық қатынастарға түседі.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (бұдан әрі - ҚР Азаматтық кодексі) 115-бабына сәйкес, «азаматтық құқықтар объектілерінің түрлеріне мүліктік және жеке

мүліктік емес игіліктер мен құқықтар жатады»².

Мүліктік игіліктер мен құқықтарға заттар, ақша, оның ішінде шетел валютасы, қаржы құралдары, жұмыстар, қызметтер, шығармашылық зияткерлік қызметтің объективті нәтижелері, фирмалық атаулар, тауар белгілері және бұйымдарды дараландырудың өзге де құралдары, мүліктік құқықтар, цифрлық активтер және басқа да мүлік жатады.

Жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарға мыналар жатады: өмір, денсаулық, жеке адамның қадір-қасиеті, абырой, жақсы есім, іскерлік бедел, жеке өмірге қол сұғылмаушылық, жеке және отбасылық құпия, атау құқығы, авторлық құқық, туындыға қол сұғылмаушылық құқығы және

² Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

басқа да материалдық емес игіліктер мен құқықтар³.

Зерттеудің мақсаты - азаматтық-құқықтық қатынастар объектілері ретінде қаржы құралдарын құқықтық реттеуді теориялық талдау.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің әдіснамалық негізі ғалымдардың ғылыми еңбектері мен азаматтық-құқықтық қатынастардың объектілері ретінде қаржы құралдарына арналған нормативтік-құқықтық актілерге теориялық талдауды қамтиды. Зерттеу барысында талдау және синтез, тарих және диалектикалық даму әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Қаржы құралдары азаматтық-құқықтық қатынастар объектілері ретінде ҚР Азаматтық кодексінде 2008 жылы пайда болды. Қаржы құралдарын практикаға енгізу қажеттілігі ұлттық экономиканы дамыту, бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін шаруашылық жүргізуші субъектілердің инвестициялық белсенділігін арттыру қажеттігінен туындады.

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексінің 274-бабына сәйкес, «инвестициялар деп лизинг шартын жасасқан кезден бастап қаржы лизингі нысанасын, сондай-ақ оларға құқықты қоса алғанда, заңды тұлғаның жарғылық капиталына немесе кәсіпкерлік қызмет үшін, сондай-ақ мемлекеттік - жекешелік әріптестік жобасын, оның ішінде концессиялық жобаны іске асыру үшін пайдаланылатын тіркелген активтерді ұлғайтуға инвестор салатын мүліктің барлық түрлерін айтамыз»⁴.

Демек, инвестициялар деп дивидендтер, роялти және т.б. түрінде пайда әкелетін активтер түсініледі. Өзінің активтерін басқа ұйымдарға салған инвестор оларды акцияларды, берілген несиелерді және т.б. білдіретін активтер жиынтығы ретінде есепке алады. Басқа ұйымға - инвестициялау объектісіне берілген бұл мүлік белгілі бір айналым жасай отырып, басқа нысандарға айналады. Бұл қатысуды көрсететін құжаттар қаржы құралдары деп аталады.

Қаржы құралы ұғымының заңды анықтамасы ҚР Азаматтық Кодексінің 128-1-бабында берілген, онда «қаржы құралы - операциялар нәтижесінде бір тұлғада - қаржы активі және басқасында қаржылық міндеттеме немесе үлестік құрал бір мезгілде туындайтын ақша, туынды бағалы қағаздарды қоса алғанда, бағалы қағаздар, туынды қаржы құралдары және басқа да қаржы құралдары» делінген⁵.

Бұдан шығатыны, қаржы құралы - бұл бір субъектінің қаржылық активтері мен басқа субъектінің қаржылық міндеттемелерінің өсуі орын алатын кез келген келісімшарт, демек, бұл қаржы нарығында қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді инвестициялаудың әртүрлі нысандарымен жүзеге асырылатын сауда. Демек, басқаша айтқанда, қаржы құралдары - бұл қаржы әлемінде көмектесетін және белгілі бір міндеттемелерді орындайтын құжаттар. Мысалы, бағалы қағаздар, акциялар, облигациялар және т.б.

Қаржы құралдары бағалы қағаздар айналымының дамуымен бірге пайда болған және тек бағалы қағаздарды қамтумен шектелмейтін, сонымен қатар қаржылық қызметті ұйымдастырумен жүзеге асырылатын кең ауқымды механизмдерді қамтитын экономикалық категория екені белгілі.

Шетелдік заң әдебиеттерінде «қаржы құралдары» терминіне қатысты көптеген анықтамалар бар. Сонымен, кейбір шетелдік ғалымдар, мысалы, Блэк.Дж. «Экономика бойынша Оксфорд түсіндірме сөздігінде» «қаржы құралдарын» бағалы қағаздармен теңестіреді [1], басқалары «қаржы құралдарын» біршама кеңірек анықтайды және оларды ақша мен бағалы қағаздар деп түсіндіреді [2, с. 116], басқалары, мысалы Ф. Фабоцци «қаржы құралдарын» «болашақ ақшалай құндылықта болатын қаржылық материалдық активтер» деп анықтайды [3, с. 27], төртіншілердің пікірі бойынша «қаржы құралдары» заңды келісім болып табылатын және ақшалай құндылықты қамтитын нақты немесе болжамды құжат ретінде қабылданады [4, р. 34].

Сонымен қатар, «қаржы құралдары» терминінің анықтамасы көптеген халықаралық құжаттарда және әртүрлі елдердің норма-

³ Сол жерде. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

⁴ Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 жылғы 29 қазанында №375-V - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854. (жүзінген күні: 23.05.2024).

⁵ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №.409-I - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

тивтік актілерінде берілген. Сонымен, «500 Халықаралық бағалау стандарты: Қаржы құралдары» құжатында «қаржы құралын» тараптар арасында ақшаны, басқа қаржылық сыйақыны немесе үлестік құралдарды алу немесе төлеу бойынша құқықтар мен міндеттемелерді тудыратын шарт ретінде анықтайды⁶.

Қырғыз Республикасының «Бағалы қағаздар нарығы туралы» заңында «қаржы құралы» - бұл Қырғыз Республикасының аумағында айналысқа жіберілген бағалы қағаздар, ұлттық және шетел валютасындағы ақшалай қаражат және өзге де инвестициялық активтер екендігі көрсетілген⁷.

Ресей Федерациясының «Бағалы қағаздар нарығы туралы» заңында «қаржы құралы» бағалы қағаз немесе туынды қаржы құралы ретінде танылады⁸.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, «қаржы құралы» термині бұрыннан бар және ол латынның *financia*, яғни «төлемді аяқтау, түпкілікті есеп айырысу» және латынның *instrumentum*, яғни «жабдық» деген сөзінен шыққан деген қорытынды жасауға болады.

Сонымен, АҚШ-та туынды құралдар (туынды құрал - көмекші қаржы құралы, болашақта болатын оқиға туралы шарт) және бұл туынды қаржы құралдары «securities» деп танылады, бұл біздің бағалы қағаздарымыздың белгілі бір аналогі сияқты. Бірақ «securities» пен бағалы қағаздарды толық сәйкестендіру толығымен дұрыс емес, өйткені ағылшын-американдық бағалы қағаздар теориясында «бағалы қағаздар» ұғымы жоқ, кейбір бағалы қағаздар үшін жалпыланған анықтама ғана бар (қарапайым және аударым векселі, чек) — айналым құжаты (*negotiable instrument*). Осылайша, Америка Құрама Штаттарында туынды құралдар азаматтық құқықтардың объектілері ретінде танылуы керек болғанына қарамастан, «бағалы қағаздар» терминіне роман-герман әлемінде бар бағалы қағаздардың барлық мағыналары мен сипаттамаларын қосуға болмайды [5, с. 269-271].

Қаржы құралдары отандық заңнамада нарықтық қатынастардың дамуымен байланысты кейінірек пайда болды. Қазақстандық ғалым Ф.С.Карагузов ҚР Азаматтық

кодексінің тиісті баптарын талдай отырып, «қаржы құралы» ұғымы англо-саксондық құқық тұжырымдамасына негізделген деп есептейді, оған сәйкес құрал субъективті мүліктік құқық куәландырылатын және үшінші тұлғаға берілуі мүмкін құрал болып табылады. Сондай-ақ, егер мұндай құрал кез-келген валютадағы ақша сомасына қатысты өкілеттіктерді немесе оларды алу құқығын растайтын болса, онда бұл құралдар қаржы құралдары деп аталады. Ғалым сондай-ақ мұндай қаржылық интрузивтерге бағалы қағаздар, ақша беру шарттары, сондай-ақ ақшаның өзі кіретінін атап көрсетеді және қаржы құралдарының мазмұны ақшаға немесе қаржы нарықтарының объектілері болып табылатын ақшалай міндеттемелерге мүліктік құқықтардың кез келген заңды маңызды расталуын білдіретінін түсіндіреді [6, с. 6].

Сондықтан Ф.С. Карагузов ҚР Азаматтық кодексінде көрсетілген азаматтық құқық объектісі болып табылатын қаржыны, яғни азаматтық құқықтық қатынастардың жекелеген қатысушыларына тиесілі ақшалай талаптарды куәландыруға және беруге мүмкіндік беретін мүліктік құқықтарды куәландырудың осындай нысандарына жататын қаржы құралдары екенін әділ атап өтеді. Сонымен қатар, ғалым ҚР Азаматтық кодексінің 128-1 - бабына талдау жасай отырып, заң шығарушының біржақты көзқарасын атап өтеді, бұл бап азаматтардың қатысуымен қандай да бір салада қаржы құралдарының айналымына жол бермейді және мұндай қатынастар тек заңды тұлғалар арасында туындауы мүмкін және осыған байланысты заңды тұлғаларға қатысты қандай да бір білікті талаптарды көздеуді ұсынады [6, с. 7].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Н.Моради Санидің пікірімен келісу керек деп ойлаймыз, ол кең мағынада қаржы құралдарын жоғары өтімді активтер мен міндеттемелер, сондай-ақ қаржылық ресурстарды қалыптастыру, бөлу және қайта бөлу процесінде шарттық негізде қаржы нарығында пайда болатын үлестік құралдар ретінде таниды, және оның ақшалай құны және болашақ ақша ағындарын құру мүмкіндігі бар. Тар мағынада ғалым қаржы

⁶ IVS 500: Financial Instruments - [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.ivsc.org/files/file/view/id/672>. (date of reference: 23.05.2024).

⁷ Қырғыз Республикасының «Бағалы қағаздар нарығы туралы» 2009 жылғы 24 шілдедегі №251 Заңы. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30455765. (жүзінген күні: 23.05.2024).

⁸ Ресей Федерациясының «Бағалы қағаздар нарығы туралы» 1996 жылғы 22 сәуірдегі №39 Федерация Заңы. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: <https://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-22041996-n-39-fz-o/>. (жүзінген күні: 23.05.2024).

құралдарын қаржылық есеп беруде, бағалауда, инвестициялауда және қызметтің басқа түрлерінде көрсету үшін қажетті шарт, қаржылық өнім және азаматтық құқықтардың басқа объектісі ретінде қарастырады [7, с. 58].

Осылайша, қаржы құралдары келісуге болатын және ақшалай құны бар және қаржы нарығында қаржылық операцияларды жүзеге асыруға көмектесетін әртүрлі қаржылық құжаттар ретінде танылады.

Жоғарыда айтылғандармен қатар, «қаржылық құралдар» заңды түрде бекітілген және келісім немесе келісім-шарт жасасуды білдіретінін мойындау керек, қаржы құралының кең таралған түрі бағалы қағаздар болып табылады. Қаржы құралдарының негізгі белгілеріне: болашақ ақша ағындарын құру қабілеті, ұйымдасқан және ұйымдастырылмаған нарықтарда сауда жасау қабілеті, ақшалай құнды ұстап тұру және келісімшарт түрінде құқықтық нысанда болу мүмкіндігін жатқызуға болады.

Қаржы құралдарының артықшылығы, біріншіден, тәуекелді төмендету, яғни қауіпсіздік торы бар. Қауіпсіздік торы - болашақта пайдалану үшін тараптарды қанағаттандыратын қазіргі жағдайда тоқтатылады. Екіншісі - қысқа мерзімді пайда алу, үшіншісі - қаржыландыру көздерін жұмылдыру, қаржылық операцияларды жеңілдету.

Қаржылық құралдарға мыналар жатады: қаржылық актив, қаржылық міндеттеме, үлестік құрал.

Қаржылық актив – бұл ақша немесе қандай да бір жағдайда оны талап ету құқығы; немесе үлестік құралды немесе басқа қаржы құралын ұсыну. Активтерге барлық қолда бар ақша қаражаттары, коммерциялық дебиторлық берешек, инвестициялар және бағалы қағаздар кіреді.

Айта кету керек, 2020 жылғы 25 маусымда ҚР-ның бірқатар заңнамалық актілеріне түзетулер енгізілді. Мәселен, ҚР Азаматтық кодексінің 115-бабы ҚР-ның нормативтік-құқықтық актілерімен және «Астана» халықаралық қаржы орталығының актілерімен реттелетін айналымы материалдық игіліктің немесе мүліктің түрі болып табылатын «цифрлық актив» ұғымымен толықтырылды⁹.

Бұдан басқа, 2023 жылғы 6 ақпандағы ҚР-ның «Қазақстан Республикасындағы цифрлық активтер туралы» заңының 5-бабында цифрлық актив қаржы құралы немесе қаржы активі болып табылмайтыны айтылған¹⁰. Демек, цифрлық актив қаржылық актив емес, бірақ азаматтық құқық объектілерінің шеңберіне кіреді.

Қаржылық міндеттеме - бұл бір тараптың құқықтық қатынастардың басқа қатысушысының қаржылық активтерін талап ете алатын шарт.

Міндеттемелерге кредиторлық берешек, сондай-ақ қарыздың барлық басқа түрлері кіреді.

Үлестік құрал - активтердің бір бөлігін алуға құқық беретін шарт.

Қаржы құралдарының екі түрі бар: бастапқы және туынды.

Бастапқы қаржы құралдары - бұл белгілі бір қаржылық активті сатып алуды-сатуды немесе жеткізуді-алуды көздейтін, нәтижесінде өзара қаржылық талаптар туындайтын қаржы құралдары. Бастапқы қаржы құралдарына мыналар жатады: қарыз шарты, несие шарты, факторинг, лизинг, үлестік құралдар және, ақша және т.б. Демек, бастапқы қаржы құралдары - бұл сатып алу-сату, қаржы активін (ақша қаражаты, мүлік, дайын өнім және т.б.) жалдау шарттарының нысандары.

ҚР Азаматтық кодексінің 128-2-бабына сәйкес, «туынды қаржы құралдары - болашақта осы шарт бойынша есеп айырысуды жүргізуді көздейтін, құны шарттың базалық активінің мөлшеріне (мөлшердің ауытқуын қоса алғанда) тәуелді шарт. Туынды қаржы құралдарына опциондар, фьючерстер, форвардтар, своптар және осы белгілерге сай келетін басқа да туынды, оның ішінде жоғарыда аталған туынды қаржы құралдарының комбинациясы болып табылатын қаржы құралдары жатады»¹¹.

Туынды қаржы құралы - бұл болашақта оның тараптары арасындағы болашақ баға бойынша ақшалай есеп айырысу жүзеге асырылатын шарт. Бұл болашақ бағаны тараптар анықтайды және базалық актив ретінде таңдалған мүліктің мөлшеріне байланысты болады.

Осылайша, туынды қаржы құралдары базалық активті сатып алу және жеткізу не-

⁹ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

¹⁰ ҚР-ның «Қазақстан Республикасындағы цифрлық активтер туралы» 2023 жылғы 6 ақпандағы №193-VII Заңы. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000193>. (жүзінген күні: 23.05.2024).

¹¹ Сол жерде. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

месе осы активтің кейбір сипаттамасымен байланысты кірісті алу және төлеу құқығын сатып алу және сату мүмкіндігін қамтамасыз ететін қаржы құралдары болып табылады. Туынды немесе қайталама қаржы құралдары, оларды туынды құралдар деп те атайды - бұл объектісі қандай да бір базистік актив болып табылатын қаржы құралдары.

Туынды қаржы құралдарына осы белгілерге жауап беретін опциондар, фьючерстер, форвардтар, своптар және басқа да туынды қаржы құралдары, соның ішінде жоғарыда аталған туынды қаржы құралдарының жиынтығы жатады. Демек, бұл тізім толық емес, туынды құралдардың белгілеріне сәйкес келетін басқа түрлері болуы мүмкін.

Туынды қаржы құралдарының базалық активтері тауарлар, тауарлардың стандартталған партиялары, бағалы қағаздар, валюта, индекстер, пайыздық мөлшерлемелер және нарықтық құны, болашақ оқиғасы немесе жағдайы, туынды қаржы құралдары бар басқа активтер болып табылады.

Базалық актив мыналар болуы мүмкін: бағалы қағаздар (акциялар, облигациялар), валюта, тауар (бидай, бағалы металдар), қор индексі (Dow Jones), пайыздық мөлшерлеме (LIBOR) немесе тіпті басқа туынды құрал (фьючерстер). Туынды құралдың бағасы базалық активтің бағасымен «байланысты» Бұл байланыс базистік активтің нарықтық бағасының күтілетін динамикасымен анықталады. Базистік активтің бағасы неғұрлым тұрақсыз болса, одан алынған қаржы құралының бағасы соғұрлым жоғары болады.

Опцион немесе опцион шарты латынның опцион сөзінен аударғанда таңдау, қалау, тілек, таңдау құқығы, белгілі бір ақыға алынған дегенді білдіреді.

ҚР Азаматтық кодексінің 128-3-бабына сәйкес, «опцион - оған сәйкес бір тарап (опцион сатушысы) екінші тарапқа (опционды сатып алушы) болашақта келісілген жағдайларда пәтуаласқан баға бойынша базалық актив сатып алу немесе сату құқығын сатып алуын туынды қаржы құралы»¹².

Сондықтан, опционды кейінге қалдыру

шартымен жасалған мәміле деп тануға болады. Бұл жағдайда опционды сатушының ол бойынша орындауды ұсыну міндетін орындау опционды сатып алушы тарапынан тек опционды сатып алушының қалауы бойынша ұсынылуы немесе ұсынылмауы мүмкін тиісті талаптың көрсетілуіне байланысты болады. Базалық актив құны бар айналымға қабілетті мүлік болады.

ҚР Азаматтық кодексінің 128-3-баптың мәтінінде опцион сыйлықақы деп аталатын ақыға сатылады, яғни сыйлықақы азаматтық құқық объектісі – опцион үшін сатып алу-сату шартының бағасы болып табылады деп көрсетілген¹³. Демек, опцион - опционда келісілген баға бойынша көрсетілген мүлікті беруді немесе қабылдауды талап ету құқығы. Бұл опционның бағасын опциондағы мүлік бағасынан ажырату керек дегенді білдіреді.

Келісілген шарттар нені білдіреді? Бұл міндетті шарттар бойынша келісім, мысалы: базалық активті анықтау, базалық активтің жалпы құны, базалық активтің бағасы, опционның сыйақысы, опционның мерзімі мен түрі және т.б.

Келесі туынды қаржы құралы форвард болып табылады, ағылшын тілінен аударғанда алға, алдын ала дегенді білдіреді. Бұл тараптарды белгілі бір шарттарда және шарт жасау кезінде белгіленген баға бойынша белгілі бір мерзімде активті сатып алу немесе сату бойынша мәмілені жүзеге асыруға міндеттейтін келісім. ҚР Азаматтық кодексінің 128-5-баптың мәтінінде «форвард ұйымдастырылмаған нарықта жасалады»¹⁴.

Фьючерс ағылшын тілінен аударғанда болашақ дегенді білдіреді. ҚР Азаматтық кодексінің 128-6-бабына сәйкес, «фьючерс - сатып алушы (немесе сатушы) ұйымдастырылған нарықта белгіленген стандартты шарттарға сәйкес базалық активті сатып алудың (немесе сатудың) белгіленген мерзімі өткеннен кейін міндеттемені өзіне алатын тек ұйымдастырылған нарықта айналымға түсетін туынды қаржы құралы»¹⁵.

Бұл болашақта белгілі бір уақытта белгілі бір активті сатып алуға немесе сатуға арналған келісім-шарт. Яғни, іс жүзінде

күні: 23.05.2024).

¹² Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

¹³ Сол жерде. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

¹⁴ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

¹⁵ Сол жерде. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

бұл сізге қажет мерзімге кез-келген тауардың бағасын белгілейтін құрал. Фьючерстік келісім-шарттар компанияның акциялары, мұнай, қымбат металдар, валюта немесе тіпті ауа-райы болсын, активтердің кез келген түріне жасалады.

Қорлардың туынды құралдары дегеніміз не: опциондар, фьючерстер, форвардтар, своптар?

Ағылшын тілінен аударылғанда «своп» алмасу деген мағынаны білдіреді. ҚР Азаматтық кодексінің 128-4-бабына сәйкес, «своп - оған сәйкес тараптар келісілген шарттармен базалық активтер немесе болашақтағы базалық активтер бойынша төлемдерді айырбастау жөнінде пәтуаласатын туынды қаржы құралы»¹⁶.

Своп сонымен қатар, осы активті белгіленген бағамен кері сатып алу бойынша қосымша міндеттемемен активті сату туралы келісім болып табылады. Своп бағалы қағаздардың белгілі бір көлемін алып, қысқа мерзімді мәміле жасау қажет болған кезде қолданылады. Своп - бұл активті белгіленген бағамен қайта сатып алу туралы қосымша міндеттемесі бар активті сату шарты. Бұл құралды, мысалы, бағалы қағаздардың белгілі бір көлемін алу және қысқа мерзімді мәміле жасау үшін пайдалануға болады.

Форвард - екі тарапты да келісілген мерзімде активті белгілі бір шарттарда және шарт жасасу сәтінде белгіленген баға бойынша сатып алу/сату бойынша мәміле жүргізуге міндеттейтін шарт. Форвардтық келісім-шарт, сонымен қатар, активті нақты жеткізуді келісілген мерзімде жүзеге асырмауға мүмкіндік береді, бірақ бұл жағдайда келісімшартта көрсетілген баға мен нарықтық баға арасындағы айырмашылық орындалу күнінде есептеледі, содан кейін айырмашылықты бір тарап екінші тараптың пайдасына өтейді.

Қорытынды

Қаржы құралдарын реттейтін ҚР Азаматтық кодексінің нормаларын талдау мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1) Қаржы құралдары азаматтық құқықтық қатынастардың объектілері болып табылады. Қаржы құралы - бұл бір субъектінің қаржылық активтері мен басқа субъектінің қаржылық міндеттемелерінің өсуі орын алатын кез келген келісім-шарт, демек, бұл қаржы нарығында қысқа мерзімді және ұзақ

мерзімді инвестициялаудың әртүрлі нысандарымен жүзеге асырылатын сауда. Басқаша айтқанда, қаржы құралдары - бұл қаржы әлемінде көмектесетін және белгілі бір міндеттемелерді орындайтын құжаттар. Демек, қаржы құралдары - бұл қаржы әлемінде көмектесетін және белгілі бір міндеттемелерді орындайтын құжаттар. Мысалы, бағалы қағаздар, акциялар, облигациялар және т.б.

2) Қаржы құралдары келісуге болатын және ақшалай құны бар және қаржы нарығында қаржылық операцияларды жүзеге асыруға көмектесетін әртүрлі қаржылық құжаттар ретінде танылады. Сонымен қатар, қаржылық құралдар заңды түрде бекітілген және келісім немесе келісім-шарт жасасуды білдіретінін мойындау керек, қаржы құралының кең таралған түрі бағалы қағаздар болып табылады. Қаржы құралдарының негізгі белгілеріне: болашақ ақша ағындарын құру қабілеті, ұйымдасқан және ұйымдастырылмаған нарықтарда сауда жасау қабілеті, ақшалай құнды ұстап тұру және келісім-шарт түрінде құқықтық нысанда болу мүмкіндігін жатқызуға болады.

3) Қаржы құралдарының артықшылығы, мынада көрінеді. Біріншіден, оның тәуекелді төмендетуге алып баратын қауіпсіздік торы бар. Екіншіден, қаржы құралдарының қысқа мерзімді пайда алып келу мүмкіндігі бар. Үшіншіден, қаржы құралдарының қаржыландыру көздерін жұмылдыруға және қаржылық операцияларды жеңілдетуге мүмкіндігі зор.

4) Қаржы құралдарының бастапқы және туынды түрлері бар. Бастапқы қаржы құралдары дегеніміз белгілі бір қаржылық активті сатып алуды-сатуды немесе жеткізуді-алуды көздейтін, нәтижесінде өзара қаржылық талаптар туындайтын қаржы құралдары. Бастапқы қаржы құралдарына мыналар жатады: қарыз шарты, несие шарты, факторинг, лизинг, үлестік құралдар және, ақша және т.б. Демек, бастапқы қаржы құралдары - бұл сатып алу-сату, қаржы активін (ақша қаражаты, мүлік, дайын өнім және т.б.) жалдау шарттарының нысандары.

5) Туынды қаржы құралы дегеніміз болашақта оның тараптары арасындағы болашақ баға бойынша ақшалай есеп айырысу жүзеге асырылатын шарт. Бұл болашақ бағаны тараптар анықтайды және олар базалық актив ретінде таңдалған мүліктің мөлшері-

¹⁶ Сол жерде. - [Электрондық ресурс] - Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүзінген күні: 23.05.2024).

не байланысты болады. Осылайша, туынды қаржы құралдары базалық активті сатып алу және жеткізу немесе осы активтің кейбір сипаттамасымен байланысты кірісті алу және төлеу құқығын сатып алу және сату мүмкіндігін қамтамасыз ететін қаржы құралдары болып табылады. Туынды қаржы құралдары дегеніміз объектісі қандай да бір базистік актив болып табылатын қаржы құралдары.

6) Базалық актив мыналар болуы мүмкін: бағалы қағаздар (акциялар, облигациялар), валюта, тауар (бидай, бағалы металдар), қор индексі (Dow Jones), пайыздық мөлшерлеме (LIBOR) немесе тіпті басқа туынды құрал (фьючерстер). Туынды құралдың бағасы базалық активтің бағасымен «байланысты». Бұл байланыс базистік активтің нарықтық бағасының күтілетін динамика-

сымен анықталады. Базистік активтің бағасы неғұрлым тұрақсыз болса, одан алынған қаржы құралының бағасы соғұрлым жоғары болады.

7) Қаржы құралы ұғымының өзі англо-саксондық құқық тұжырымдамасына негізделген, оған сәйкес құрал субъективті мүліктік құқық осы мүліктік құқықты үшінші тұлғаға тиімді беруге мүмкіндік беретін куәландырылатын құрал (әдетте жазбаша құжат түрінде) болып табылады. Қаржы құралдарын азаматтық құқықтық қатынастардың объектісі ретінде қарастыру және қаржы құралдарын реттейтін нормативтік-құқықтық актілерге теориялық талдау жасау азаматтық құқықтың бағалы қағаздар мен туынды бағалы қағаздарды реттеудегі олқылықтардың орнын толтыруға көмектеседі.

Авторлардың қосқан үлесі

М.Қ. Жусупбекова нәтижелер мен талқылауға жауапты.

Қ.Ж. Қуандықов зерттеу әдістемесіне жауапты. Кіріспе мен қорытынды жазды. Статистикалық деректерге талдау жүргізді.

Э.О. Тойлыбекова библиографиялық дереккөздерді өңдеді және талдады. Әдебиет пен транслитерацияны ресімдеуге қатысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Экономика. Оксфордский толковый словарь: англо-русский. Пер. с англ.; сост. Дж. Блэк. – М.: ИНФРА-М, Весь мир, 2000. – 840с.
2. Миллер, Р.Л. Современные деньги и банковское дело / Р.Л. Миллер, Д.Д. Ван-Хуз. – Пер. 3-го англ. изд. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 856с.
3. Фабоцци, Ф. Финансовые инструменты / Ф. Фабоцци. – М.: Эксмо, 2010. – 864с.
4. Alexander, C. Pricing, Hedging and Trading Financial Instruments / C. Alexander. – West Sussex: John Wiley & Sons, 2008. – 386 p.
5. Слинков, С. В. Правовое регулирование и признаки производных финансовых инструментов / С. В. Слинков. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 24 (419). — С. 269-271.
6. Карагузов Ф.С. О регулировании режима финансовых инструментов нормами гражданского кодекса Республики Казахстан (тезисы доклада). / Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы права собственности и иных вещных прав» 26 февраля 2014» под ред. Б.А.Жетписбаева и Г.Б.Мукалдиевой. – Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби, 2014. - С. 6-7.
7. Моради Сани Н. Финансовые инструменты: теоретические подходы к определению их сущности. - [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://www.nbrb.by/bv/pdf/articles/10527.pdf>. (дата обращения: 23.05.2024).

REFERENCES

1. Jekonomika. Oksfordskij tolkovyj slovar': anglo-russkij. Per. s angl.; sost. Dzh. Bljek. – М.: INFRA-M, Ves' mir, 2000. – 840s.
2. Miller, R.L. Sovremennye den'gi i bankovskoe delo / R.L. Miller, D.D. Van-Huz. – Per. 3-go angl. izd. – М.: INFRA-M, 2000. – 856s.
3. Fabocci, F. Finansovye instrumenty / F. Fabocci. – М.: Jeksmo, 2010. – 864s.
4. Alexander, C. Pricing, Hedging and Trading Financial Instruments / C. Alexander. – West Sussex: John Wiley & Sons, 2008. – 386 p.

5. Slinkov, S. V. *Pravovoe regulirovanie i priznaki proizvodnyh finansovyh instrumentov* / S. V. Slinkov. — Tekst: neposredstvennyj // *Molodoj uchenyj*. — 2022. — № 24 (419). — S. 269-271.
6. Karagusov F.S. *O regulirovanii rezhima finansovyh instrumentov normami grazhdanskogo kodeksa Respubliki Kazahstan (tezisy doklada)*. / *Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Aktual'nye problemy prava sobstvennosti i inyh veshhnyh prav» 26 fevralja 2014» pod red. B.A.Zhetpisbaeva i G.B.Mukaldievoj*. — Almaty: KazNU im. Al'-Farabi, 2014. — S. 6-7.
7. Moradi Sani N. *Finansovye instrumenty: teoreticheskie podhody k opredeleniju ih sushhnosti*. - [Elektronnyj resurs] - Rezhim dostupa: <https://www.nbrb.by/bv/pdf/articles/10527.pdf>. (data obrashhenija: 23.05.2024).

